

НАЗАРЕНКО О. А.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри теорії держави та права
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340.11:32

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена дослідженню основних історичних періодів становлення політичної системи суспільства. Надано характеристику кожного з етапів формування політичної системи. Проаналізовано перехід від природного стану до громадянського, а саме побудову таких складових елементів політичної системи, як держава та громадянське суспільство. Розглядаються радянський та сучасний етап розвитку політичної системи.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, політична організація суспільства, політична система суспільства.

Статья посвящена исследованию основных исторических периодов становления политической системы общества. Предоставлена характеристика каждого из этапов формирования политической системы. Проанализирован переход от природного состояния к гражданскому, а именно построение таких составляющих политической системы, как государство и гражданское общество. Рассмотрены советский и современный этап развития политической системы.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, политическая организация общества, политическая система общества.

The article investigates major historical periods of the formation of the political system of society. Small description of each stage of formation of the political system. Analyzed the transition from the natural state to civil, namely the construction of components of the political system, both state and civil society. We consider the Soviet and current stage of development of the political system.

Key words: state, civil society, political organization of society, political system of society.

Вступ. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що саме вивчення й узагальнення історичного досвіду організації та функціонування політичної системи суспільства набуває важливого значення в сучасному світі. Наукове дослідження особливостей її виникнення та вирішення проблем щодо подальшого розвитку і перспектив удосконалення має високу пріоритетність для побудови демократичних засад суспільного життя. Долаючи важкі випробування часом, політична система пройшла складний процес формування на шляху до свого сучасного розуміння. Вона починала свій шлях з природного моменту існування, коли реалізуються всі природні права та прагнення, аж до часу їх відчуження задля створення держави. Перехід від природного стану до громадянського сприяв тому, що відбулося формування таких складових елементів політичної системи, як держава та громадянське суспільство. Багато знаних зарубіжних та вітчизняних науковців упродовж різних історичних періодів так чи інакше торкалися питання політичної системи суспільства. Зокрема, загальнотеоретичну основу складають праці таких відомих просвітників, як Т. Гоббс, Г. Гегель, Ф. Енгельс, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, К. Маркс, Ж. Руссо, А. де Токвіль, А. Фергюсон.

У радянський період дослідження політичної системи стало предметом уваги таких учених, як І. Бутко, М. Волков, А. Денисов, І. Ільїнський, М. Корнієнко, М. Лебедев, С. Мокін, О. Мішин, М. Марченко, Л. Метелиця, П. Недбайло, Ш. Уразаєв, Є. Чехарін, А. Шопкарін, Л. Шевцова. Представниками наукової думки незалежної України, які всесторонньо працювали над вивченням її змісту, є: І. Гладуняк, М. Дмитренко, В. Журавський, Л. Кравчук, В. Кравчук, Л. Кучма, М. Кельман, В. Кафарський, О. Лошихін, Д. Лук'янов, О. Мурашин, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Ю. Фрицький, О. Чарданцев та ін.

Незважаючи на численність наукових досліджень, присвячених державі та громадянському суспільству, які здійснювались на різних історичних етапах, зростає потреба у проведенні на рівні теорії права аналізу особливостей становлення політичної системи, що відповідатиме сучасним уявленням про розбудову демократичного політичного життя.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути основні історичні етапи становлення політичної системи суспільства (в період із кінця XVII ст. і до XIX ст., радянський та сучасний етап розвитку політичної системи).

Результати дослідження. Важливе значення для природно-історичного розвитку всієї людської цивілізації має розбудова громадянського суспільства. Без нього існування правової держави видається утопічним і неможливим. Нині їх поєднання дає цілісне уявлення про політичну систему суспільства. Саме тому необхідно детально зупинитися на розгляді найбільш значимих теоретико-правових положень щодо основних етапів розвитку. Свій початок теоретична концепція громадянського суспільства бере з кінця XVII ст. і охоплює приблизно першу половину XIX ст., отримуючи свій розвиток у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, А. Фергюсона, І. Канта, Г. Гегеля, А. де Токвіля.

Відомий англійський філософ Т. Гоббс був одним із перших, хто заклав фундамент громадянського суспільства. У своїй роботі 1651 р. «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» [1] мислитель зазначає важливість ролі держави, яка утворюється внаслідок укладення суспільного договору. Оскільки, уклавши суспільний договір, люди змушені були цілковито визнавати його й об'єднуватися з метою підкорення одній верховній (політичній) владі – державі. До її утворення всі люди перебували у так званому «стані природи» і були позбавлені будь-якого контролю. З утворенням держави розвивається громадянське суспільство, її основним завданням має бути впровадження і закріплення демократичних засад існування людини, охорона її прав та інтересів, що сприяє належному функціонуванню громадянського суспільства.

Концепція громадянського суспільства отримала свій подальший розвиток завдяки науковим пошукам Джона Локка, який виклав свої погляди у роботі «Два трактати про правління» [2], що побачила світ у 1690 р. Згідно з поглядами мислителя, громадянським визнавалося суспільство, де люди були об'єднані спільними законами та судами. Якщо вони не мають таких суспільних установ, а продовжують перебувати у природному стані, кожна особистість та її власність не знаходяться в безпеці. У такій ситуації кожен сам собі є суддею, що свідчить про відсутність контролю за вчиненими діями. Саме необхідність захисту своєї незалежності і сприяла створенню держави, що покликана гарантувати політичну свободу і захист громадських інтересів. Люди, уклавши договір, оберігають свою власність та свободу. З огляду на це, становлення держави є суспільно необхідним і корисним. Виникає взаємозалежність між громадянським суспільством та державою.

Власні погляди щодо ідеї створення громадянського суспільства висловив Ш. Монтеск'є у роботі «Про дух законів» [3], яка побачила світ у 1748 р. Згідно з його позицією, громадянське суспільство розглядається як результат історичного розвитку, певний етап історії після природного стану, яке покликане забезпечувати захист від свавілля. Адже в суспільстві існує певна настороженість людей один до одного: щоб її попередити та нейтралізувати, необхідне його перевтілення в державу. Хоча державність і є внутрішньо притаманною громадянському суспільству, вона не тотожна їй. Мислитель розділяє державу і громадянське суспільство. Він негативно ставиться до зникнення одного чи другого, адже вони взаємопов'язані, отже, постраждає все суспільство.

У класичній науковій думці визначне місце посідає також концептуальний підхід щодо громадянського суспільства, запропонований Ж. Руссо. У своїй праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» 1762 р. [4] вчений дає визначення громадянського суспільства як такого, що перетворюється на державу, наголошуючи на тому, що цей процес відбувається шляхом укладення суспільного договору. Віддаючи свою природну свободу, людина отримує громадянську свободу і право власності на все, чим володіє. Шляхом виборів відбувається переукладання договору на новий термін. Соціальною гарантією можна назвати не тільки саме право, а й можливість повстання. Представлена праця формує поняття громадянського суспільства й утверджує тісний взаємозв'язок із державою, що базується на міцній узгодженості свободи та підкорення.

Актуальною є робота А. Фергюсона «Досвід історії громадянського суспільства» 1767 р., адже вже у XVIII ст. ця праця увібрала найвагоміші риси сучасного розуміння громадянського суспільства. У науковій літературі панує думка, що саме А. Фергюсон заклав основи гегелівського, а також подальшого марксистського погляду на громадянське суспільство – невід'ємність від держави та її інститутів, необхідність постійного політичного протистояння основних груп з метою підтримки громадського духу і взаємообмежень в їх претензіях один до одного [5, с. 15].

Значний внесок у розроблення теорії громадянського суспільства здійснив видатний німецький філософ-правознавець І. Кант. Одна з відомих його робіт, «До вічного миру» [6], була написана у 1795 р. На думку І. Канта, державу утворює сам народ і розпоряджатися ним не може ніхто, крім нього самого. Щоб урівноважити свободу кожного індивіда, необхідне громадянське суспільство, функціонування якого має ґрунтуватись на принципах свободи, рівності, дотримання спільного для всіх законодавства, самостійності кожного члена суспільства як громадянина. Такий підхід забезпечить взаємозалежність громадянського суспільства і держави.

Найдосконаліше ідея громадянського суспільства була розроблена у першій половині XIX ст. видатним німецьким філософом Г. Гегелем, який у 1820 р. виклав свої вчення у праці «Філософія права». Мислитель розумів «громадянське» як частину суспільства – його комерційний сектор та інститути, необхідні для функціонування та захисту цієї громадянської частини суспільства. Він показав, що, як і в античності, в нових економічних умовах індивід у громадянській частині суспільства невіддільний від держави. Держава встановлює закони, які обмежують кордони активності індивідів і корпорацій, але всередині ці межі діяльності є ширшими і визначаються відповідно до договору учасників або на основі співвідношення (розрахунку) індивідуальних чи колективних інтересів. У цьому сенсі громадянське суспільство автономне щодо держави [7, с. 63–64].

Політичний мислитель А. де Токвіль опублікував у 1832 р. працю «Про демократію в Америці», в якій уперше показав тісний взаємозв'язок і в певному розумінні – тотожність громадянського суспільства та демократії. Він започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, який акцентує на моральному та соціопсихологічному впливі мережі громадських організацій, зайнятих вирішенням повсякденних «малих» справ. Саме ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію пильного громадського нагляду, що повсякчас слідкує за владою [8, с. 269].

На другу половину XIX ст. припадає основна частина праць К. Маркса і Ф. Енгельса. У 1884 р. Ф. Енгельс видав працю «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [9], що розкриває погляди мислителів на існування сім'ї, етапи еволюції суспільства – від варварства та дикості до цивілізованості та організованості суспільного життя. К. Маркс підтримував ідеї, які висловлював Г. Гегель, та робив поправку на суттєво змінену значимість та абсолютизацію економічного чинника всередині громадянського суспільства.

Незважаючи на різноманітність поглядів, у XIX ст. розуміння терміну «громадянське суспільство» набуло своїх головних і остаточних рис: по-перше, це частина суспільства, незалежна від держави (там, де це ще не було досягнуто, передбачався рух до подібної автономії); по-друге, громадянське суспільство забезпечує права індивідів, особливо пра-

во власності; по-третє, в громадянському суспільстві незалежно від держави діє велика кількість автономних економічних асоціацій і ділових фірм, що конкурують [10, с. 64]. Це невід'ємна складова частини подальшого соціального розвитку.

Починаючи з кінця XIX ст., термін «громадянське суспільство» зникає з ужитку. Насамперед, це можна пов'язати з історичними подіями (індустріальною революцією). На перший план виходять нагальні політичні та соціальні проблеми. Новий виток свого розвитку громадянське суспільство отримало в новому тисячолітті, коли разом із державою стало складовою частиною такого масштабного явища, як політична система суспільства. Вже на початку XX ст. тогочасна наукова думка повертається до вихідних положень творчості таких мислителів, як К. Маркс і Ф. Енгельс. Зокрема, це стосувалось закладених ними витоків теорії політичної системи соціалізму. Проведений аналіз публічної влади і держави в умовах, які утворюються в результаті перемоги пролетарської революції, одночасно виявив і найбільш вагомні риси політичної системи нового суспільства.

Чергова сходинка розвитку політичної системи характеризується роботами радянських вчених-юристів, які приблизно з 60-х рр. XX ст. дедалі частіше отримують назву «Політична організація суспільства». Так, С. Мокін трактує політичну організацію суспільства як цілісну систему державних і суспільно-політичних організацій, політичних партій та союзів, які панівні класи використовують у своїх цілях. Особливе місце в системі організації суспільства посідає держава, оскільки вона є найбільш організованою силою панівного класу, видає законодавчі акти і має у своєму розпорядженні апарат примусу. Жодна з організацій не наділена такими якостями [11, с. 3]. А. Денисов вважає, що політична організація суспільства складається з цілого ряду систем – держави, керуючої партії, професійних союзів та інших об'єднань працівників, які беруть участь у політичному житті суспільства [12, с. 33]. Поступово межі радянської наукової думки щодо вживання терміну «політична організація суспільства» почали звужуватись, натомість, застосовується термін «політична система суспільства», який дедалі більше розширює свої горизонти.

На думку Л. Шевцової, політична система здійснює вплив на всі інтереси суспільства – матеріальні, духовні тощо. Основним джерелом суспільних дій є політичні інтереси. Вони полягають у прагненні суб'єкта здійснювати вплив на владу з метою отримання оптимальних умов свого розвитку, яких він не зможе досягнути, якщо буде використовувати не політичні методи [13, с. 11]. Як свідчить аналіз, з 70-х рр. XX ст. розпочалось активне застосування поняття «політична система», що зумовило потребу встановлення його логічного обсягу, визначення співвідношення з іншими схожими поняттями. Так, склалось три основних підходи до розуміння: а) політична організація є вузьким поняттям щодо політичної системи; б) політична система є вузьким поняттям; в) ці поняття ідентичні і мають рівнозначне значення [14, с. 149]. Безумовно, особливе місце в історії становлення такого явища, як «політична система», посідають дослідження, проведені видатними радянськими вченими. Вивчення та узагальнення історичного досвіду політичної системи радянського періоду, наукова розробка, здійснена на цьому етапі, мають велике значення для подальшого аналізу, розвитку та удосконалення цього суспільного феномену.

Стрімкі зміни, що відбулися на території колишнього СРСР, призвели до утворення нової незалежної держави – України, історичний розвиток якої спрямував увагу вітчизняної наукової спільноти на особливості свого формування, оскільки саме політична система новоствореної країни відіграє значну роль у забезпеченні демократичних засад суспільного життя, становленні демократичної політичної системи. Разом із прийняттям Конституції України розпочалась нова епоха політичного розвитку нашої держави. Закладені демократичні засади суспільного розвитку сприяли розбудові якісної політичної системи, яка б могла захистити права та інтереси людини. Пошук перспективних шляхів розвитку, вирішення нагальних проблем і просто висвітлення загальнотеоретичних термінів виявились життєво необхідними. Саме тому на допомогу прийшла науково-просвітницька думка, яка відобразила особливості становлення політичної системи українського суспільства та розробила теоретико-правове підґрунтя щодо її розуміння.

Український вчений В. Журавський висловив своє розуміння щодо понять «політична система» та «політична організація суспільства» як певної сукупності державних, політичних та інших громадських організацій, надаючи перевагу державі, яка є важливим елементом кожної з них. При цьому він зазначає, що політична система має ширше та складніше значення порівняно з політичною організацією, адже остання є її основою і важливим структурним елементом, а також надає їй якісної визначеності [15, с. 6]. І. Гладуняк звертає увагу на те, що під час розгляду політичної системи важливе значення має не тільки держава, а й громадянське суспільство, оскільки інакше унеможлиблюється її цілісне розуміння. Він зазначає, що політична система України перебуває у досить специфічному (перехідному) стані, що пов'язано з уповільненим процесом розбудови демократичної політичної системи [16]. Стрімкі зміни, що відбуваються в політичному житті України, вимагають відповідного наукового аналізу. Нормативно-правова база, яка покликана регулювати суспільні відносини безпосередньо на практиці, постійно зазнає змін та доповнень. Щоб краще в них орієнтуватися, потрібне компетентне їх роз'яснення. Політична система України пройшла непростий шлях свого становлення. Її доленосні кроки були приводом для вивчення та обговорення науковою спільнотою для винайдення оптимальних шляхів вирішення проблем і перспектив подальшого розвитку.

Висновки. Таке явище, як політична система суспільства, пройшло тривалий шлях формування, починаючи з моменту утворення складових частин, якими є держава і громадянське суспільство. Боротьба поглядів на їх виникнення та співвідношення сприяла тому, що в майбутньому була введена спільна для них назва. Поряд з історичним розвитком крок за кроком змінювалися й наукові погляди. Вже у радянській період політична система суспільства остаточно сформувалась як поняття. Після розпаду Радянського Союзу молода українська держава розпочала власний етап розвитку вже незалежного майбутнього. Політична система українського суспільства наділена власними особливостями і характером. Багато вчених спрямували свої наукові пошуки на розкриття її феномена, вивчаючи історію становлення та надаючи теоретичні основи для розуміння. Представники різних наукових напрямів докладають чимало зусиль для належного обґрунтування наявних політичних процесів. Із позиції теоретико-правового розуміння існує потреба у подальшому спеціалізованому дослідженні питання політичної системи суспільства, адже постійні суспільні зміни зумовлюють його наукову та практичну актуальність.

Список використаних джерел:

1. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс ; [сост., ред. изд., авт. примеч. В. Соколов ; пер. с латин. и англ.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
2. Локк Д. Сочинения : в 3 т. Т. 3 / Д. Локк ; [ред. и сост., авт. примеч. А. Субботин ; пер. с англ. и латин.] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1988. – 668, [1] с.
3. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье ; [общая ред. и вступ. статья проф. М. Баскина ; примеч. Р. Миндлинной] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
4. Руссо Ж. Об общественном договоре : трактаты / Ж. Руссо ; пер. с фр. – М. : Канон-пресс-Ц ; Кучково поле, 1998. – 414 с., [1] л. портр.
5. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон ; под ред. М. Абрамова ; пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
6. Кант И. Сочинения: в 6 т. Т. 6 / И. Кант ; [под общ. ред. В. Асмуса и др. ; ред. тома и вступ. ст. Т. Ойзермана] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1966. – 743 с.
7. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [авт. вступ. ст., с. 3–43, и примеч. В. Нерсесянц] ; АН СССР, Ин-т философии ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – 524, [2] с., [1] л. портр.
8. Токвиль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль ; пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 516 с.
9. Маркс К. Избранные произведения : в 3 т. – Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1986. – 639 с.

10. Гражданское общество : истоки и современность / науч. ред.: проф. И. Кальной, доц. И. Лопушанский. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 492 с.

11. Мокин С. Политическая организация общества в период перехода от социализма к коммунизму / С. Мокин. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 28 с.

12. Денисов А. Социалистическая демократия и политическая организация общества / А. Денисов. – М. : Изд-во Московского университета, 1971. – 252 с.

13. Шевцова Л. Политическая система социализма : пути совершенствования / Л. Шевцова. – М. : Наука, 1987. – 188 с.

14. Марченко М. Обзор литературы / М. Марченко // Советское государство и право. – 1980. – № 11. – С. 147–152.

15. Журавський В. Політична система України : проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Журавський; Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 169 с.

16. Гладуняк І. Правові проблеми формування політичної системи в Україні на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.13 / І. Гладуняк; Одеська нац. юрид. акад. – О., 2001. – 199 с.

